

# DÁSTANLARDA BATÍRLAR TUWILĞANNAN KEYINGI XALIQLIQ TÚSINIKLER

*Isakov Ruslan Uzaqbaevich*

*Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti doktoranti*

## НАРОДНЫЕ ПОНЯТИЕ ПОСЛЕ РОЖДЕНИЯ ГЕРОЕВ В ЭПОСАХ

*Исаков Руслан Узакбаевич*

*Докторант Каракалпакского гуманитарного научно-исследовательского института*

## THE CONCEPTS OF THE PEOPLE AFTER THE BIRTH OF THE HEROES IN THE EPICS

*Isakov Ruslan Uzaqbaevich*

*Doctoral student of Karakalpak Humanities Research Institute*



[https://orcid.org/  
0009-0007-5095-4389](https://orcid.org/0009-0007-5095-4389)

e-mail:

[rus.isakov.79@internet.ru](mailto:rus.isakov.79@internet.ru)

**Annotaciya.** Avtor maqalada dástanlarda batırlar tuwilğannan keyingi xaliqlıq túsinikler haqqında maǵlıwmat beredi. Qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanlarınıń kóphshilige bala tuwilğannan keyingi ámelge asırılatuǵın salt-dástúrlar turmisliq xarakterge iye. Yaǵníy bolajaq qaharmanniń obrazın ashiw ushin súyinshi, súnnet, ism tańlaw, toy siyaqlı salt-dástúrlerge kóbirek itibar qaratıldı. Bul qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tórkini áyyemgi dáwirler menen baylanıslı ekenliginen dárek beredi.

**Гилт сөз:** батырлардың тууылтыуы, салт-дәстүр, сұннет, сүйинши, исм таңлау, архаикалық эпос.

**Аннотация.** В статье автор предоставляет информацию о народных представлениях после рождения героев в бытинах. В большинстве каракалпакских народных героических эпосов обряды, совершаемые после рождения ребенка, приобретают жизненный характер. То есть больше внимания уделяется таким ритуалам, как обрезание, выбор имени, свадьба, чтобы раскрыть образ будущего героя. Это указывает на то, что корни каракалпакского народного эпоса связаны с глубокой древностью.

**Ключевые слова:** рождение героев, ритуал, обрезание, суюнчи, выбор имени, архаический эпос.

**Abstract.** In the article, the author provides information about folk ideas after the birth of heroes in epics. In most Karakalpak folk heroic epics, rituals performed after the birth of a child acquire a vital character. That is, more attention is paid to such rituals as circumcision, circumcision, choice of name, wedding, in order to reveal the image of the future hero. This indicates that the roots of the Karakalpak folk epic are associated with ancient times.

**Keywords:** birth of heroes, ritual, circumcision, suyunchi, choice of name, archaic epic.

Dástanlardaǵı batırlar obrazı sintetikalıq sıpatqa iye obrazlar: negizinde olar mádeniy qaharmanlar, ruwlıq hám taypaliq qaharmanlar, mifologiya menen arxaikaliq álemlen shıqqan, biraq klassikalıq epos arqalı xaliqlıq, milliy hám aymaqlıq qaharmanlarga aynalǵan. Olar epikalıq qalalar menen patshaliqlardıń turǵınları, geyde ózleri

húkimdar hám kósem, kóbinese ápiwayı jawingerler, qolbasshilar bolıp xalıq, mámlekет, tuwilǵan jer aldındıǵı wazıypaların óteydi.

Dástanlarda bala (bolajaq batır) tuwilğannan keyingi islenetuǵın dástúrlar de xaliqlardıń kelip shıǵıwi kózqarasasınan tiyisli maǵlıwmatlar bere aladı. Biraq olar turmistaǵıday izbe-izliklerge iye emes.

Máselen, kindik kesiw máresimi, shomıldırıw, besikke bólew, qırqınan shıǵarıw hám t.b. sıyaqlı turmıslıq salt-dástúrlar dástanlarda sóz etilmeydi derlik. Buniń sebebi, batırlardıń «káramatlı tuwılıwı» sıyaqlı ertedegi túsinikler menen baylanışlı bolǵanlıǵınan bolıwı mümkin hám olardı izbe-iz atap ótiw hám hesh bir dástanniń maqsetine, waziypasına kirmeydi. Olardaǵı dıqqat awdarılatuǵın másele batırdıń dúnayaǵa qalay kelgenligin táriyplew bolıp tabıldı. Sonlıqtan kóphsilik jaǵdayda epikalıq shıǵarmalardaǵı bayanlanatuǵın waqıyalar ata-analardıń, ruwlardıń quwanışhaların sáwlelendiretuǵın dástúrlar menen sheklenedi. Mısalı, «Qoblan»da perzent tuwılıwındaǵı tilge alınatuǵın úrp-ádetlerdiń biri súyinshi soraw. Qıdırbay shal súyinshi soraǵanǵa kóp mal-dúnya inam etedi [1, 170].

Geypara dástanlarda perzentke at qoyıw dástúri usı toydiń juwmaǵı retinde kórinedi. Mısalı, “Jıynalǵan alımlar, otırǵan ǵarrılar, ullısı, kishisi bolıp barlıq adamlar, balanı ortaǵa ákelip, hámme mäslahát penen puqaralar, alımlar, ǵarrılar, balanıı ireńin qarapáreń kórip, Qubıl bolsın dep at qoydı” [1, 171].

Türkiy xalıqlar dástúrlarında isim adamnıń ruwxı sanalǵanlıqtan, batırǵa shamanlar isim qoyatuǵın bolǵan. Waqıt óte shamanlardıń ornıń Gayıp eren qırıq shilten, Qızır ata, Baba túkli shashlı Áziz sıyaqlı pirler bastı. Degen menen házirgi künde de shamanlıq isenimge iye türkiy xalıqlarda batırǵa attı ele de shamanlar qoyadı.

Balaǵa at qoyıwdıǵı usınday dástúr kóplegen dástanlar ushin tán qubılıs. Bul dástanlardaǵı engen kúndelikli turmistiń tásirinen payda bolǵan sońğı ózgerislerdiń biri bolıwı tiyis. Bolmasa, ádette, perzent tuwilǵanda balaǵa attı ǵayıptan kelgen Qálender baba yaması soǵan uqsas bir iláhiy kúshtiń iyesi kelip qoyıp ketedi. Batır óziniń erligi menen batırılıǵın dálillegennen soń yaması tuwilǵannan keyin isim beriliwi ushin kóbinese at qoyıw máresimi uyımlastırıldı. Máresimge qatnasqanlardan jaqsı at beriwlərin sorayı. Biraq at tiykarınan tosattan sol jerge kelgen káramatlı birewler tárepinen qoyıladı.

Máselen, “Sháryar” dástanında “Basında ǵula, iyininde jánde, qolında sırlı hasa, bir Qálender sheydulla tartıp ǵayıptan házir boldı”. Sol qálender baba Sháryardiń aldındaǵı isleytuǵın islerin, kórsetetuǵın káramatların birim-birim bayan etip en

sońında perzenttiń atın Sháryar qoyıp kózden ǵayıp boldı [2, 54-55].

Qaharmanlıq dástanlarda batırdıń eń baslı ayıqshalıǵı – onıń márılıgi, dáwjúrekligi, kúshliliği. Epostaǵı motivlerdiń basım kóphsiliginıń usı ózgesheliklerdiń arnasında birigip atırǵanın kóriwge boladı. Eposlardan aqıllı yaki sumlığınıń arqasında at alǵan batırdı ushıratpaymız. Xaliq kútken, xaliq qálegen batırdıń boyındaǵı ayıqshalıq ol álbette batırdıń dáwjúrekligi hám tolıp-tasqan kúshi sanaladı.

At qoyıw máresiminiń áhmiyeti balanıń sociallıq statusındaǵı ózgerisler menen tikkeley baylanıshı. At alǵan bala úlkeygen bolıp sanaladı. Atsız balanıń ruwxı, imkaniyatı, kúshi, áhmiyeti joq sanaladı. Batır atqa iye boliw ushın ań awlawı, mergenligin kórsete biliwi kerek. Áyyemgi türkiyelerdiń dástúri boyınsha balanıń belgili bir jasqa deyin atsız yamasa waqıtsha at penen júrgenligin, ógan úlken bir jetiskenlikke jetken gezde ǵana isim berilgenligin kóremiz. Eposlardan balanıń kórsetken erligi, jetiskenligi hám berilgen ismi arasındaǵı ózara baylanıstı bayqawǵa boladı. Hákimbektiń jeti jasında batpanday awır jaydı tartıp, Alpomish atın alatuǵını [3, 18] usıǵan misal.

Usı orında bes pánje urıw motivi tuwralı da qosıp ótken jón. Bes pánjeniń ornı qalıw waqıyası «Qoblan» dástanınıń Arzımbet jıraw variantında da ushırasadı. Qoblan tuwılıp atırǵanında tolǵaǵı qıyın bolǵan anadan Qırıq shilten ǵayıp eren balanı tartıp aladı. Balanı jawırımda bes pánjeniń izi qaladı [4, 176].

Qaraqalpaq dástanlarında batır jeti jasqa shıqqanda beriletugıń toyda (súnnet toydı) ılaq oyın shártlı toy oyını sıpatında tanıladı. Álbette, bul barlıq dástanlar ushin tán emes. Degen menen, ılaq oyınnıń toy tamashalarınıń (jarıslarınıń) biri ekenligin ańlatatuǵın oǵada qızıqlı sıpatlawlar bar. Hátte, ılaq oyın “Qırıq qız” dástanında urıs islerine tayarlıq retindegi oyın túrinde de kórinedi [5, 140]. Usınday oyınnıń hár qıylı maqset penen dástanlarda jiyi gezlesiwi onıń milliy turmısımızdıń tariyxındaǵı áhmiyetinen dárek beredi.

İlaq oyını tek ǵana perzenttiń súnnet toyında emes, al úyleniw toylarında da baslı toy tamashalarınıń birinen esaplanǵan. Ol, hátte, sońğı dáwırlerdegi “zúráát bayramlarında” da tiykarǵı milliy oyınlardıń birine aylanǵan.

Ayırımlı milliy dástanlarda perzent tuwılıp jeti jasqa shıqqanda beriletugın toydiń ornın basqa qıyalıy-tariyxıy turmısılıq waqıyalar awmastırıcıdı. Misalı, “Alpamış” dástanında “Hákimbek jeti jasqa keldi, Áne sonda... Hákimbek on tórt batpan jaydı qolına uslap kóterip tartıp atıp jiberdi. Jaydiń oǵı jalınday bolıp ushti, Asqar tawdiń úlken shoqqıların julıp ótti” [6, 17], - delingen. Bunda batırdıń (balanıń) ómirdıń bir basqıshınan gezektegi basqıshına ótiw dáwirindegi “sınaq” belgileri saqlanğan. Yaǵniy bul dásturde islam dininen buringı úrp-ádetlerdiń kórinislerinen belgi beretuǵın qáwimlik, ruwlıq jámiyettiń izleri barlıǵı ashıqtanashıq kórinip tur. Olardıń ornın qaraqalpaq dástanında musılmanshılıqtıń bir parızı esaplangan balanıń belgili jasqa jetkende súnnetletiw dástúri awmastırıǵan. Degen menen, qanday jaǵdayda da hám eki dástan ushın da jeti jas tiykargı “ótiw joli” esabında tanıladı hám tariyxıy kózqarastan olardıń ekewi de ata-babalarımızdıń belgili bir dáwirlerdegi turmıslarınıń kórinislerin sáwlelendiredi.

Dástanlardıń epizodlarında bala tárbiyasına da úlken kewil awdarılıp ótilgen. Ádette tuwilǵan batırdı, basqa ápiwayı tuwilǵan perzentlerden ayriqsha atap kórsetiw tilegi basım kórinedi. Olar júdá jas waqıtlarınan baslap-aq kúshli, alıp tulǵali, aqıllılığı, ziyrekligi hám t.b. óziniń jasına uǵras kelmeytuǵın tań qalarlıq háraketleri menen ajıraladı. Hátte, bunday ózgeshelikler perzent tuwilǵan waqları-aq daralanıp turadı. Misalı, “Sháyar” dástanında Sháyar menen Ánjimniń tuwiliwi usınday: “Bul qudaniń qúdireti, bir kekili altınnan, bir kekili gúmisten, bası altın, qoli mis, bir ul menen bir qız, ingalap jerge tústi” [7, 235]. Geypara dástanlarda bala tuwiliwdan onıń tárbiyası tuwralı sóz boladı. “Aq jarıqap kún tuwdı, at basıday ul tuwdı. Kindigin saylap kestirdi, sıláp bayların óstirdi, suw ornına pal ishtirdi, maqpaldan jórgek kestirdi, parshadan hawız pishtirdi. Ay soqtırıp altınnan, qaptalına qoydırıldı, eli-xalqın jiydırıldı, toparlap mal soydırıldı” [8, 75]. Bunda milliy dástúrlar boyınsha islenetugın úrdisli úrp-ádetlerdiń birazı sóz etilgen. Misalı, kindik kesiw dástúri tuwralı, onda saylawlı adamlardıń ǵana kindik kesiw huqıqına iye ekenligi atalıp ótilgen. Bul dástur uzaq waqıtlar dawamında ómir súrip kelgen xalqımızdıń házırı turmısın da tolıq óziniń kúshın joyita qoymaǵan eski dástúrlarlı bıri. Degen menen, kindik kesiw hám “kindik sheshe” haqqındaǵı

túsinkler óziniń tariyxıy-turmısılıq qásiyetleri menen bahalı. Kindik kesiwge baylanıslı xalıqlıq túsinkler júdá erte waqıtlarda qáliplesken, adamnıń dýnyaǵa keliw waqtındaǵı hár qıylı magiyalıq hám diniy túsinkler menen baylanıslı bolǵan boliwı tiyis. Sebebi, kindik shesheniń kóp jasaǵan, kóp balalı bolıp, olardı kámalǵa keltirgen, barlıq jaqsı qásiyetleri menen el-xalıqtıń maqtawına miyasar bolǵan kempirden tańlanıwınıń argı dáreginde magiyalıq qásiyetlerge iye bolǵan kúshler turǵan boliwı múmkın. Al, házırı túsink boyınsha olar bizge kóphilik jaǵdayda perzentti bále-qadadan, jinjíplardan qorǵawshılar, olarǵa minez-qulıq hám uzaq ómir baǵıshlawshılar retinde belgili [9, 60-62].

Dástanlarda balaǵa tárbiya beriw, tuwilǵan batırlardıń jasına qaray jetilisiw jaǵdayların súwretlew dástúri ádewir úrdisli usıllardıń birine aylanğan. Olarda balanıń bir jasınan 14 yaki 16 ǵa shıqqansha aralıqtaǵı ómir jolındaǵı ózgerisler qısqasha bayan etilip hár bir jasqa ayriqsha máni berilip ótiledi. Misalı, “Shiyrin-Sheker” dástanında minanday bayanlawlar bar:

Ardaqlı xanniń balları,  
Bir yashında birlendi,  
Eki yashında túrlendi,  
Úsh jasına kelgende,  
Ushar qustay talpınıp,  
Tórt jasına kelgende,  
Tuyǵınday bolıp tarandı... [10, 387]

Bunda tiykarınan perzenttiń kem-kemnen ósiw basqıshıları milliy xalıqlıq túsinklerge bayanıstırılıp berilgen. Burınnan soń dástúrlı bolıp kiyatırıǵan ótiw jaslarına itibar bersek óz aldına ayta qalarlıq ózgesheliklerdiń bar ekenligin ańlaymız.

Milliy dástanlarda belgili jasqa kelgende balanıń tań qalarlıq ózgesheliklerge iye bolıw qáiyetlerin bayanlaytuǵın dástúrlı motivler de saqlanğan. Solardıń bıri “Alpamış” dástanında ushırasadı. “Hákimbek jeti jasqa kirdi... Sonda barlıq xalayıq jıynalıp aytti: Dúnyada bir kem alp ótti, Alplardıń başlığı Rústem Dástan edi... Aqırı bul Alpamış alp bolsın. Aqırı Alpamış bek alım bolıp, toqsan alptıń bıri bolıp, sangá ilinip, alplıq atın kóterip, jeti jasında Alpamış atı qoyıldı. Jeti jasında jaydı kóterip atqanı ushın Alpamış alp atandı” [3, 18]. Bundaǵı kórsetilgen jas balanıń batırılıq sıpatqa ótiw waqtı bolıp belgilendi hám ertedegi áskeriy demokratıyalıq jámiyettiń talaplarına sáykes keletuǵın ayırımlı belgileri menen kórinedi.

Solay eken, qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanlarınıń basım kóphshiligeinde bala tuwilǵannan keyingi islenetuǵın salt-dástúrlar turmışlıq xarakterge iye bolıp keledi. Onda bala tuwilǵannan keyin islenetuǵın barlıq máresimlerge tolıq toqtap ótilmese de, eń tiykarǵı balanıń, yaǵníy bolajaq batırdıń obrazın ashıp beriw ushin súyinshi soraw, súnnet ettiriw, toy beriw qusaǵan baslı-baslı salt-dástúrlarle kóbirek dıqqat qaratıladı. Bunday salt-dástúrlarlań negizinde islamnan aldinǵı mádeniyatlardıń belgileri de saqlanıp qalıngan. Bul milliy dástanlarımızdıń túp saǵası áyyemgi dáwirlerge barıp taqalatuǵınınan dárek beredi.

#### Пайдаланылған әдебиятлар:

1. «Алпамыс. Қоблан». Қарақалпақ фольклоры. Бестомлық. I т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.
2. «Шәръяр». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. XIII т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981.

3. «Алпомиш». Фозил Йўлдош версияси. – Тошкент: Шарқ, 1998.

4. «Қоблан» дәстаны. Арзымбет бақсы варианты (Жазып алыўши Қ.Мақсетов). ӨзРИАҚБ Қолжазбалар фонды. Инв: Р-92.

5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент, 1965.

6. «Алпомиш». Фозил Йўлдош версияси. – Тошкент: Шарқ, 1998.

7. «Шәръяр». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 11-т. – Нөкис: Илим, 2009.

8. «Мәспатشا». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 59-т. – Нөкис: Илим, 2013.

9. Паҳратдинов Ә.Қ. Қиндиқ шеше менен байланыслы дәстүрлер / «Қарақалпақстанда этнографиялық изертлеўлер: тарийх ҳәм заманагөйлик» атам. илимий-эмелий конференция матер. – Нөкис, 2023.

10. «Шийрин-Шекер». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 42-т. – Нөкис: Илим, 2011.

